

YUQORI SINF O'QUVCHILARIDA KASBIY QOBILIYATINING NAMOYON BO'LISHINING ILMIY-NAZARIY ASOSLARI

Qurbonova Mavluda

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada yuqori sinf o'quvchilarida kasbiy qobiliyatlarning namoyon bo'lishi va shakllanishining ilmiy-nazariy asoslari tahlil qilingan. Psixologik tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, o'smirlikning yuqori bosqichida (15–18 yosh) shaxsning kasbiy qiziqishlari, motivatsiyasi va qobiliyatlari faol shakllanadi hamda bu jarayonda oilaviy, maktab va ijtimoiy omillar muhim rol o'ynaydi (Super, 1990; Savickas, 2013). “Kasbga moslashuvchanlik” (career adaptability), “kasbiy kompetentlik” (career competencies) va “kasbiy o'zini aniqlash” (vocational identity) tushunchalari asosida yuqori sinf o'quvchilari kasbiy yo'nalishini tanlashga tayyorlanish jarayonining psixologik mexanizmlari ochib beriladi. Maqolada shuningdek, o'quvchilarning kasbiy qobiliyatlarini rivojlantirishda o'qituvchilarning yo'naltiruvchi roli va ta'lim muhitining qo'llab-quvvatlovchi funksiyasi tahlil etiladi.

Kalit so'zlar: yuqori sinf o'quvchilari, kasbiy qobiliyat, kasbiy kompetentlik, kasbga moslashuvchanlik, psixologik omillar.

АННОТАЦИЯ

В статье рассматриваются научно-теоретические основы проявления и формирования профессиональных способностей у старшеклассников. Согласно психологическим исследованиям, в возрасте 15–18 лет активно формируются профессиональные интересы, мотивация и способности личности, при этом значительное влияние оказывают семейные, школьные и социальные факторы (Super, 1990; Savickas, 2013). На основе концепций «career adaptability», «career competencies» и «vocational identity» раскрываются психологические механизмы готовности старшеклассников к выбору профессионального пути. Отдельное внимание уделено роли педагогов и образовательной среды в развитии профессиональных способностей учащихся.

Ключевые слова: старшеклассники, профессиональные способности, профессиональная компетентность, карьерная адаптивность, психологические факторы.

ABSTRACT

The article analyzes the scientific and theoretical foundations of the manifestation and development of professional abilities among upper-secondary school students. Psychological research indicates that during late adolescence (ages 15–18) students' professional interests, motivation, and abilities actively develop, influenced by family, school, and social factors (Super, 1990; Savickas, 2013). Based on the concepts of

career adaptability, career competencies, and vocational identity, the psychological mechanisms of high school students' readiness for career choice are examined. The paper also highlights the role of teachers and the educational environment in fostering students' professional abilities.

Keywords: upper-secondary students, professional abilities, career competencies, career adaptability, psychological factors.

KIRISH

Bugungi globallashuv davrida yoshlarning kelajak kasbini ongli tanlashi, o'z qobiliyatlarini to'g'ri yo'naltirishi va mehnat bozorida raqobatbardosh bo'lishi jamiyat taraqqiyoti uchun muhim omil hisoblanadi. Ayniqsa, yuqori sinf o'quvchilari uchun kasbiy yo'nalishni tanlash davri shaxsiy o'sish va ijtimoiy moslashuvning muhim bosqichi sifatida qaraladi.

Ilmiy adabiyotlarda (Super, 1990; Holland, 1997; Savickas, 2013) kasbiy qobiliyatlar shaxsning o'zini anglash, kasbiy motivatsiya, ijtimoiy qo'llab-quvvatlash va o'quv muhiti bilan o'zaro aloqador psixologik tizim sifatida izohlanadi. Ayniqsa, D. Superning "kasbiy rivojlanish bosqichlari" nazariyasida yuqori sinf davri "o'zini sinash va kasbiy qaror qabul qilish" bosqichi deb e'tirof etilgan.

Zamonaviy tadqiqotlar (Hirschi, 2018; Maree, 2020) shuni ko'rsatadiki, bu davrda o'quvchilarning kasbga oid qobiliyatlari nafaqat o'qishdagi yutuqlarga, balki ijtimoiy-motivatsion omillarga ham bog'liq. Ota-onalar tomonidan beriladigan kasbiy maslahat, o'qituvchilarning yo'naltiruvchi yondashuvi va tengdoshlar ta'siri kasbiy o'zini anglash jarayonida muhim vosita bo'lib xizmat qiladi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Yuqori sinf o'quvchilarining kasbiy qobiliyatlarini rivojlantirish ijtimoiy-psixologik muhit, o'quv faoliyati va shaxsiy o'zini anglash jarayonlari o'rtasidagi uzviy bog'liqlikni talab qiladi. Ushbu maqola mazkur jarayonning ilmiy-nazariy asoslarini tahlil etish va amaliy tavsiyalar ishlab chiqishga qaratilgan.

I. Kasbiy qobiliyat tushunchasining ilmiy-nazariy asoslari

Kasbiy qobiliyat shaxsning ma'lum bir kasb faoliyatida muvaffaqiyatli faoliyat yuritish imkonini beruvchi bilim, ko'nikma, malaka, motivatsiya va psixologik tayyorgarlik tizimidir. Psixologiya fanida bu tushuncha ko'plab nazariy yondashuvlar orqali izohlanadi.

D. Super (1990) o'zining "kasbiy rivojlanish nazariyasi"da kasbiy qobiliyatni shaxsning hayot davomida o'zini "kasbiy rol"da amalga oshirish imkoniyati sifatida izohlagan. Uning fikricha, har bir yosh bosqichida kasbiy rivojlanish uchun zarur bo'lgan psixologik resurslar shakllanib boradi. Yuqori sinf davri esa "eksperiment va tanlov" bosqichi bo'lib, o'quvchi o'z imkoniyatlarini real kasb turlari bilan solishtiradi.

J. Holland (1997) tomonidan ishlab chiqilgan "kasbiy tiplarga asoslangan yondashuv" (RIASEC modeli) esa shaxs qobiliyatlari va kasb talablari o'rtasidagi

moslikni asoslaydi. Uning modeliga ko'ra, kasbiy qobiliyat shaxsning intilishlari va qiziqishlariga mos faoliyat turini tanlash orqali to'laqonli namoyon bo'ladi.

Savickas (2013) esa "kasbga moslashuvchanlik" (career adaptability) tushunchasini ilgari surib, shaxsning kasbiy o'zgarishlarga tayyorligi, muammolarga moslashish qobiliyati va kelajakni rejalashtirish darajasini kasbiy kompetentlikning asosiy ko'rsatkichi sifatida talqin etadi.

Shunday qilib, nazariy jihatdan kasbiy qobiliyat — bu shaxsning bilim, qiziqish, motivatsiya, ijtimoiy va kognitiv resurslarining o'zaro integratsiyasidan hosil bo'lgan kompleks tizimdir.

II. Yuqori sinf o'quvchilarida kasbiy qobiliyatlarning rivojlanishiga ta'sir etuvchi omillar

Kasbiy qobiliyatlarning shakllanishi bir qator ichki (shaxsiy) va tashqi (ijtimoiy) omillarga bog'liq.

1. Shaxsiy-psixologik omillar

Yuqori sinf o'quvchilarida o'zini anglash, mustaqil qaror qabul qilish, o'z imkoniyatlarini baholash, hamda motivatsion tayyorgarlik darajasi kasbiy qobiliyatning markaziy komponentlarini tashkil etadi. Tadqiqotlar (Hirschi, 2018; Maree, 2020) shuni ko'rsatadiki, o'zini samarali boshqara olgan o'quvchilar kelajak kasbini tanlashda yanada aniq va puxta qarorlar qabul qiladi.

2. Oilaviy omillar

Ota-onalarning kasbga oid yo'naltiruvchi maslahati, ijobiy qo'llab-quvvatlash, hamda o'quvchining tanloviga hurmat bilan yondashishi kasbiy qobiliyatning namoyon bo'lishiga kuchli ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Lent, Brown va Hackett (1994) tomonidan ilgari surilgan "ijtimoiy-kognitiv kasbiy rivojlanish modeli"da oilaning hissiy qo'llab-quvvatlashi kasbiy o'zini anglashning muhim determinanti sifatida qayd etilgan.

3. Maktab va o'qituvchi omillari

Ta'lim muassasalarida kasbiy yo'nalish, mehnat ta'limi, psixologik maslahatlar va mustaqil kasbiy sinovlar (career assessment) o'quvchilarda kasbiy refleksiya shakllanishiga yordam beradi. Shuningdek, o'qituvchining individual yondashuvi va motivatsion qo'llab-quvvatlashi o'quvchilarning o'z salohiyatiga ishonchini mustahkamlaydi (OECD, 2021).

4. Ijtimoiy va raqamli muhit omillari

Bugungi raqamli asrda internet, ijtimoiy tarmoqlar va onlayn ta'lim platformalari kasbiy yo'nalish haqidagi tasavvurlarni kengaytiradi. Shu bilan birga, virtual muhitdagi noto'g'ri ma'lumotlar kasb tanlashda chalkashliklar keltirib chiqarishi mumkin (Ginevra & Nota, 2021). Shu bois kasbiy axborotni tanlab olish va tahlil qilish kompetensiyasi muhim hisoblanadi.

III. Yuqori sinf o'quvchilarida kasbiy qobiliyatlarning namoyon bo'lish

mexanizmlari

Kasbiy qobiliyatlarning namoyon bo'lishi — bu o'quvchining o'z bilim, qiziqish, tajriba va ijtimoiy resurslarini muayyan faoliyatda qo'llay olish jarayonidir. Ushbu jarayon bir necha bosqichlarda kechadi:

1. Kognitiv bosqich — o'quvchi o'z qiziqishlari va kasb turlari haqidagi ma'lumotlarni o'zlashtiradi;
2. Motivatsion bosqich — o'zining maqsadlari va qadriyatlari asosida tanlovni asoslaydi;
3. Emotsional bosqich — kasbga nisbatan ijobiy munosabat va ishonch shakllanadi;
4. Faoliyat bosqichi — o'quvchi o'z qobiliyatlarini amalda sinab ko'radi (masalan, loyihalar, tanlovlar, amaliy mashg'ulotlar orqali).

Bu jarayonlarning samarali kechishi o'quvchining o'zini ijtimoiy jihatdan anglash darajasi, stressga bardoshlilik, irodaviy xususiyatlari va ijtimoiy qo'llab-quvvatlash bilan chambarchas bog'liqdir (Hartung & Vess, 2016).

Shuningdek, yuqori sinf davrida kasbiy qobiliyatlarning sub'yektiv baholanishi (o'quvchining o'z salohiyatiga ishonchi) va ob'yektiv namoyon bo'lishi (faoliyatdagi natijalar) o'rtasida muvozanat muhim rol o'ynaydi. Aynan shu muvozanat shaxsning kasbiy o'zini aniqlash darajasini belgilaydi.

XULOSA

Yuqori sinf o'quvchilarida kasbiy qobiliyatlarning namoyon bo'lishi murakkab, ko'p omilli psixologik jarayon bo'lib, u shaxsiy, oilaviy, ta'limiy va ijtimoiy sharoitlar o'zaro ta'siri orqali shakllanadi. O'quvchilarning kasbiy kompetentligini rivojlantirish uchun:

- maktab tizimida kasbiy yo'naltirish xizmatlarini kuchaytirish;
- ota-onalar bilan hamkorlikni yo'lga qo'yish;
- o'quvchilarning individual qobiliyatlarini aniqlash va rivojlantirishga yo'naltirilgan dasturlarni kengaytirish zarur.

Mazkur yondashuvlar o'quvchilarning kelajak kasbiy o'zini anglashini chuqurlashtirib, mehnat bozorida raqobatbardosh kadrlar tayyorlashga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Super, D. E. (1990). A life-span, life-space approach to career development. In D. Brown, L. Brooks & Associates (Eds.), Career choice and development (2nd ed., pp. 197–261). San Francisco, CA: Jossey-Bass.
2. Holland, J. L. (1997). Making vocational choices: A theory of vocational personalities and work environments (3rd ed.). Odessa, FL: Psychological Assessment Resources.
3. Savickas, M. L. (2013). Career construction theory and practice. In S. D. Brown

& R. W. Lent (Eds.), *Career development and counseling: Putting theory and research to work* (2nd ed., pp. 147–183). Hoboken, NJ: Wiley.

4. Hirschi, A. (2018). The fourth industrial revolution: Issues and implications for career research and practice. *The Career Development Quarterly*, 66(3), 192–204. <https://doi.org/10.1002/cdq.12142>

5. Maree, J. G. (2020). Career construction counseling: A thematic analysis of outcomes for a high school learner. *International Journal for Educational and Vocational Guidance*, 20(2), 427–449. <https://doi.org/10.1007/s10775-019-09400->

6. Lent, R. W., Brown, S. D., & Hackett, G. (1994). Toward a unifying social cognitive theory of career and academic interest, choice, and performance. *Journal of Vocational Behavior*, 45(1), 79–122. <https://doi.org/10.1006/jvbe.1994.10>